

BARTŁOMIEJ K. KRZYCH

**UDZIAŁ ENRICO KARD. DANTEGO
W REFORMACH LITURGICZNYCH XX WIEKU.
PRZYCZYNEK DO ZAGADNIENIA***

Akta Soboru Watykańskiego II stanowią do dziś dnia źródło wiedzy o tym wydarzeniu, jak też przedmiot zaawansowanych badań¹. Są one jednak niewystarczające do całościowego ujęcia procesów, postaw i okoliczności, które towarzyszyły obradom Ojców Soborowych. Dla właściwej ich interpretacji należy brać również pod uwagę wydarzenia poprzedzające Sobór, jak też podjęte próby wdrażania

---

BARTŁOMIEJ K. KRZYCH, student filozofii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Członek redakcji czasopisma naukowego „Amor Fati”. Członek korespondent Polskiego Towarzystwa Tomasza z Akwinu. Prezes Dyskusyjnego Koła Filozoficznego „Eudaimonia”. Laureat Stypendium Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (roku akademicki 2015/2016) oraz Studenckiego Nobla (2016). Zainteresowania: metafizyka i liturgika. Kontakt: bartlomiejkk@gmail.com

* Tekst stanowi poprawioną, przeredagowaną, rozbudowaną i uzupełnioną wersję drugiego rozdziału pierwszej części pracy: B.K. Krzych, *Custodite Caeremonias Domini! Enrico Dante – Mistrz Ceremonii*, 2014, e-book. Szczegółowe informacje na stronie internetowej publikacji: <http://enricodante.blogspot.com/>

1 *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II* są od niedawna dostępne w całości (I i II sesja) i nieodpłatnie w sieci internetowej. Zob. <http://www.newliturgicalmovement.org/2015/05/the-acta-synodalia-of-vatican-ii-1st.html>, <http://www.newliturgicalmovement.org/2016/01/the-acta-synodalia-of-vatican-ii-second.html>, dostęp online: 21.07.2016.

jego postanowień². Owocne mogą okazać się również analizy wypowiedzi oraz działań poszczególnych osób, publikacja ich pamiętników, wspomnień lub notatek³. Umiejscawiając się w tej właśnie perspektywie, pragnę podjąć wstępny opis udziału w dwudziestowiecznych reformach liturgicznych Enrico kard. Dantego, wieloletniego Mistrza Papieskich Ceremonii, Ojca Soboru Watykańskiego II, wybitnego liturgisty praktyka i teoretyka. Swe – jak zaznaczono wstępnie – badania chcę oprzeć o archiwa obecnego Papieskiego Urzędu ds. Celebracji Liturgicznych (*Archivio delle Celebrazioni Liturgiche del Sommo Pontefice* [dalej: ACP]) oraz na znanych i dobrze udokumentowanych publikacjach opisujących, relacjonujących i szczegółowo archiwizujących wydarzenia soborowe i około soborowe⁴. Ponieważ osoba Enrico Dantego nie jest powszechnie znana, właściwą część opracowania poprzedzę krótką notą biograficzną.

I. Biografia Enrico kard. Dantego⁵

1. Życie

Włoski purpurat urodził się 5 lipca 1884 r. Kształcił się wprawdzie w Paryżu, potem w rzymskim Almo Collegio Capranica. W 1901 r. podjął studia na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim, gdzie w czasie trzynastu lat nauki uży-

-
- 2 Wniosek taki wynika z lektury m.in. takich publikacji, jak: R. Wiltgen, *Ren wpada do Tybru. Historia Soboru Watykańskiego II*, Kraków 2010; J.W. O'Malley, *Co się wydarzyło podczas Soboru Watykańskiego Drugiego*, Kraków 2011; czy w kontekście liturgii – M. Davies, *Sobór Papieża Jana. Rewolucja liturgiczna*, Komorów 2011. W szerszym i ściśle naukowym kontekście: O.H. Pesch, *Il Concilio Vaticano Secondo. Prestoria, svolgimento, risultati, storia post-conciliare*, Brescia 2005. A. Romano, *Iota Unum. Analiza zmian w Kościele Katolickim w XX wieku*, Komorów 2009.
  - 3 Przykład polskiej publikacji: B. Matczak, *Cipriano Vagaggini OSB i Reforma Liturgiczna. Studium na podstawie zbiorów archiwum w Camaldoli*, Kraków 2013. Prywatne notatki uczestników soborowych wydarzeń nierzadko pozwalają postrzegać je w całkiem nowym świetle, tak było np. z publikacją Y. Congar, *Mon Journal du Concile*, Cerf, 2002. Niektóre fragmenty stanowiły przyczynę burzliwych dyskusji.
  - 4 A. Bugnini, *The Reform of the Liturgy 1948–1975*, Collegeville Minnesota, 1990; P. Marini, *A Challenging Reform. Realizing the Vision of the Liturgical Renewal*, Collegeville Minnesota, 2007; N. Giampietro, *The Development of the Liturgical Reform As Seen by Cardinal Ferdinando Antonelli from 1948 to 1970*, Fort Collins, Colorado 2009; R. de Mattei, *Sobór Watykański II. Historia dotąd nieopowiedziana*, Ząbki 2012. Udział Dantego w reformie liturgii zapoczątkowanej w pierwszej połowie ubiegłego wieku domaga się szczegółowego opracowania – niniejsza praca stanowi do niego asumpt. Za przebadaniem wpływu i znaczenia Enrico Dantego dla prac soborowych i reformy liturgicznej przemawia kilka czynników, m.in. to, iż był on „naczelnym” liturgistą Stolicy Apostolskiej i racji spełnianego urzędu odpowiadał w praktyce za stronę liturgiczną Soboru. Jego wiedza oraz wizja liturgii może okazać się wzbogacająca i wartościowa również obecnie. Wybór osoby kard. Dantego uzasadniam szerszej we wstępie do: B.K. Krzych, dz. cyt., s. 1–2.
  - 5 Na podstawie: B. K. Krzych, *Życie i dzieło Enrico kardynała Dantego. Przyczynek biograficzno-historyczno-liturgiczny*, w: *Oto Człowiek*, red. K.M. Wiczorek, Siemianowice Śląskie 2015, s. 101–120.

skął trzy stopnie doktorskie (filozofia, teologia, prawo kanoniczne). Zdobył również dyplom adwokata Trybunału Świętej Roty Rzymskiej. Świecenia kapłańskie otrzymał 3 lipca 1910 r. Jako młody kapłan pełnił rozliczne obowiązki duszpasterskie. Przez większą część kapłańskiego życia nauczał również filozofii oraz teologii na rzymskim Urbanianum (1911–1947). Karierę kościelną rozpoczął w 1913 r., otrzymując nominację na oficjała Świętej Penitencjarii Apostolskiej. Rok później został włączony do Kolegium Ceremoniarzy Papieskich, na którego czele, jako prefekt, stanął w 1947 r. Funkcję tę, która przyniosła mu największą sławę i uznanie, pełnił do 1965 r., kiedy to otrzymał purpurę kardynalską. Był związany również z Kongregacją Ceremoniału oraz Świętą Kongregacją Obrzędów, której został sekretarzem (5 stycznia 1960). Do godności biskupiej wyniósł Dantego papież Jan XXIII 28 sierpnia 1962 r. – pozwoliło mu to zostać Ojcem Soboru Watykańskiego II. Z kolei papież Paweł VI dokonał kreacji kardynalskiej Dantego w czasie publicznego konsystorza 22 lutego 1965 r. Dwa lata później kardynał Enrico Dante odszedł do wieczności (24 kwietnia 1967). Należy również wspomnieć o licznych nominacjach, nagrodach, odznaczeniach i honorowych wyróżnieniach Dantego. Należał on do kilku konfraterni, zakonów rycerskich oraz Akademii Pontyfikalnych (m.in. św. Tomasza z Akwinu), jak też innych organizmów działających pod auspicjami Kurii Rzymskiej oraz Diecezji Rzymskiej. Świadczy to o wszechstronności, utalentowaniu, a nade wszystko wiedzy, kulturze i erudycji Enrico Dantego, zwłaszcza w domenie liturgicznej.

2. Dzieło liturgiczne

Nie sposób wymienić wszystkich przejawów działalności Dantego na polu liturgicznym. Ograniczę się w tym miejscu tylko do najistotniejszych w kontekście podjętego tematu. Tak też, jako papieski ceremoniarz, Dante uczestniczył w konklawe, które miały miejsce odpowiednio w latach 1914, 1922, 1939, 1958 i 1963. Był również odpowiedzialny za organizację i przebieg papieskich koronacji, kolejno Benedykta XV, Piusa XI, Piusa XII, Jana XXIII i Pawła VI, z których dwie ostatnie były transmitowane na żywo w telewizji. Spoczywało na nim przygotowanie pod względem liturgicznym takich uroczystości, jak ogłoszenie dogmatu o Wniebowzięciu Najświętszej Maryi Panny przez Papieża Piusa XII w Roku Jubileuszowym 1950 (jak też za celebrację samego Jubileuszu), przebieg ceremonialny Soboru Watykańskiego II oraz wcześniej Jubileuszów w 1925 r. (*ordinario*) i 1933 r. (*straordinario*). Pomijam w tym miejscu pozostałe wydarzenia wynikłe bądź to z kalendarza zwyczajnego i nadzwyczajnego Kaplic Papieskich w ciągu roku liturgicznego, bądź to zależne od innych

okoliczności (np. pielgrzymki). Jako pierwszy Mistrz Papieskich Ceremonii w historii przygotował i czuwał nad przebiegiem sakry biskupiej w rycie greckim (liturgia św. Jana Chryzostoma), sprawowanej przez Papieża Jana XXIII w Kaplicy Sykstyńskiej (14 czerwca 1961). Jednakże największą zasługą Dantego jest jego praca w archiwach Prefektury Papieskich Ceremonii. Dokonał on ich reorganizacji i uporządkowania. W ciągu dekady własnoręcznie sporządził dwuczęściowy, składający się z kilku tomów katalog, będący w użytku archiwistów do dziś. Jako członek, a później sekretarz Świętej Kongregacji Obrzędów podejmował liczne sprawy dotyczące beatyfikacji oraz kanonizacji. Brał również czynny udział w reformach Wielkiego Tygodnia przeprowadzonych w czasie pontyfikatu papieża Piusa XII⁶. Pewne fragmenty swej wiedzy Dante utrwalił, opracowując hasła liturgiczne do monumentalnej *Enciclopedia Cattolica*, publikowanej w Watykanie w latach 1948–1954. Niektóre z opracowań, zwłaszcza w domenie liturgii papieskiej, okazały się pionierskie.

II. Enrico Dante a (około)soborowe dyskusje o liturgii

Będąc członkiem Świętej Kongregacji Obrzędów, Dante brał aktywny udział w pracach komisji przygotowawczych do Soboru i w komisjach soborowych ds. liturgii. Był również zaangażowany w prace nad soborową konstytucją *De Sacra Liturgia*. Później, jak też w trakcie trwania soboru, odgrywał ważne role we wprowadzaniu reform – pod wieloma dekretami w księgach liturgicznych dla tzw. zwyczajnej formy rytu rzymskiego widnieje jego podpis jako sekretarza watykańskiej dykasterii liturgicznej. Tak też Enrico Dante, związany przez dziesięciolecia z „liturgicznymi” dykasteriami Stolicy Apostolskiej (wspomniana już wcześniej Święta Kongregacja Obrzędów, ale też Święta Kongregacja Ceremoniału oraz Kolegium Ceremoniarzy Papieskich), jako kapłan, później biskup, a wreszcie w osobie kardynała, był w samym centrum wydarzeń dotyczących i obejmujących reformy liturgiczne przeprowadzone w latach 1948–1975. Reformy te nabrały największego tempa pod auspicjami Soboru Watykańskiego II. Stąd też niniejsze opracowanie skupia się na tym właśnie, można powiedzieć, że reprezentatywnym – choć niezwykle burzliwym, a niekiedy wręcz bulwersującym⁷ – okresie (ściślej:

6 Istnieją solidne przesłanki za tym, aby sądzić, iż Dante przyjął te reformy bez entuzjazmu: Papież Jan XXIII sprawował ceremonie Wielkiego Tygodnia według rubryk sprzed 1955 r. Atmosferę tamtych dni oraz zachowanie samego Dantego przywoływał w swych wspomnieniach kardynał Domenico Bartolucci. O całej sprawie piszę szerszej w dalszej części tekstu (przypis nr 18).

7 Zob. chociażby R. Wiltgen, dz. cyt.; M. Davies, *Sobór Papieża Jana*; w kontekście reform liturgicznych: tenże, *Nowa Msza Papieża Pawła*, Warszawa 2014. Brytyjczyk pisał również

soborowych dyskusjach nad Konstytucją o Liturgii). Zaprezentowane niżej wypowiedzi włoskiego purpurata ukazują go jako umiarkowanego obrońcę tradycji i zwyczajów liturgicznych Kościoła oraz tożsamości liturgii rzymskiej⁸, której – nie waham się użyć tego określenia – był niezrównanym praktykiem⁹.

Wydaje się koniecznym, by zaznaczyć, że w powszechnej mentalności „tradycjonalistycznej”¹⁰ utarło się przekonanie o niechęci czy wręcz wrogości Dantego do reformy liturgicznej. Jak jednak wynika z wypowiedzi Papieskiego Ceremoniarza, jest to opinia błędna, gdyż można umieścić je w nurcie umiarkowanych idei reformatorskich, mających na celu ożywienie wiary osób uczestniczących w liturgii. Mimo pojawiających się już w latach 50. stanowisk krytycznych¹¹ (co nie znaczy negatywnie nastawionych do wszelkich reform liturgicznych *a priori* i *per principium*) oraz obaw co od intencji protagonistów i liderów reformy¹² – należy żywić przekonanie o braku (przynajmniej oficjalnie wyrażanych) skrajnych uprzedzeń względem podjętych prac i proponowanego na Soborze kierunku reform¹³.

---

o *Liturgicznych bombach zegarowych i Zniszczeniu katolickiej wiary przez zmiany w katolickim kulcie* (Warszawa 2004). Nieocenione pozostają wnikliwe analizy krytyczne, których autorem jest B. Gherardini, począwszy od: B. Gherardini, *Concilio Ecumenico Vaticano II. Un dis corso da fare*, Frigento 2009.

- 8 O kwestii – spornej nie tylko pod względem terminologicznym – funkcjonowania obecnie dwóch form jednego [resp. jedyne]go] rytu rzymskiego traktuję m.in. w tłumaczeniu jednego z tekstów K. Gambera o rycie rzymskim: K. Gamber, *Ritus romanus a a ritus modernus. Czy można mówić o reformie liturgicznej przed Pawłem VI?*, tłum. i komentarze: B.K. Krzych [tekst w druku]. Oryginalny tekst: K. Gamber, *La réforme liturgique en question*, Le Barroux 1992, s. 27–30.
- 9 Zob. tekst watykańskiego *Rogito morte* [ACP, sc 072], opublikowane w: B.K. Krzych, *Custodite Caeremonias Domini*, s. 34–41.
- 10 Tezę tę stawiam na podstawie osobistych obserwacji i dyskusji z „tradycjonalistami” z całego świata (Polska, Francja, Włochy, Brazylia).
- 11 Np. reformy rubryk poprzedzające Sobór Watykański II, według „kolegów” Dantego z Papieskiej Akademii Liturgicznej zawierały niewiele elementów pozytywnych, zaś wiele niezrozumiałych lub pośpiesznie wprowadzonych. Odwołuję się do komentarza następcy Dantego w roli cenzora wspomnianego organu Kurii Rzymskiej: L. Gromier, *La simplification des rubriques du Missel et du Bréviaire. Réflexions sur le Décret Général de la S. Congrégation des Rites du 23 mars 1955*, „Revue de Droit Canonique” 5 (1955), s. 175–183.
- 12 Wobec faktów i wydarzeń, które miały miejsce, należy stwierdzić, że były do obawy uzasadnione. Odwołuję się do literatury z przypisu nr 2 i nr 7.
- 13 Uprzedzenia takie próbuje nagminnie nakładać się na rzeczywistość historyczną, próbując dostosować ją za wszelką cenę do własnej wizji. Przykładem takiego zachowania są liczne pamfletowe amatorskie opracowania i/lub wypowiedzi osób związanych z różnymi grupami funkcjonującymi w ramach szeroko pojętego tradycjonalizmu. Próby takie nie mają wiele wspólnego z nauką, wzbogacającą i zarazem twórczą refleksją nad historią Kościoła i liturgii. Mogą również szkodzić wizerunkowi tychże grup, zniechęcając duszpasterzy do podjęcia owocnej z nimi współpracy. Jest to jednak problem z pogranicza socjologii, który znaj-

1. Komisje i organizmy Kurii Rzymskiej

Przynależność Enrico Dantego do Świętej Kongregacji Obrzędów oraz Świętej Kongregacji Ceremoniału pozwalała mu *ex officio* brać bezpośredni udział w zamierzeniach, projektach, jak i pracach nad reformą liturgii już od 1948 r., kiedy to papież Pius XII powołał do życia „sekretną” Komisję ds. Reformy Liturgii (28 maja). Rzymski prałat stał się jej członkiem i od samego początku brał udział w pracach, którym rytm nadawał ksiądz A. Bugnini¹⁴. W 1951 r., jako *sostituto* Świętej Kongregacji Obrzędów, Dante został włączony do tzw. *Commisio Piana* (utworzonej w 1948, a rozwiązanej w 1960 r.).

Jako wicesekretarz Świętej Kongregacji Obrzędów Dante brał udział w intensywnych pracach komisji przedprzygotowawczej Soboru Watykańskiego II – od maja 1959 r. do kwietnia 1960 r. odbyło się pięć posiedzeń. Oprócz niego w skład tej komisji wchodził sekretarz sześciu pozostałych watykańskich Kongregacji. Do podstawowych obowiązków komisji należało przygotowanie dokumentów niezbędnych do zorganizowania początkowych prac nadchodzącego soboru, wytyczenie głównych linii tematycznych do obrad dotyczących zaproponowanych zagadnień oraz wyznaczenie odpowiednich organów do podjęcia odpowiedzialności za szczegółowe przygotowania.

Pierwszym zadaniem Soboru było ustanowienie komisji soborowych. Podczas trzeciej sesji plenarnej, 20 października 1962 r., Ojcowie wybrali szesnastu członków komisji liturgicznej, do których dołączyło osiem innych osób wskazanych przez papieża. Nieco później papież, podejmując decyzję o włączeniu do komisji również przedstawicieli sekretariatów watykańskich Kongregacji liturgicznych, postanowił, że z ramienia Świętej Kongregacji Obrzędów będzie to arcybiskup Enrico Dante (ówczesny sekretarz). Oficjalnie dołączył on do komisji 29 października.

Po proklamacji soborowej Konstytucji o Liturgii *Sacrosanctum Concilium*, Dante brał udział w pracach Rady do Wykonania Konstytucji o liturgii świętej (*Consilium ad exsequendam Constitutionem de sacra liturgia*), powołanej 29 stycznia 1964 r. przez papieża Pawła VI na mocy motu proprio *Sacram Liturgiam*. Rada istniała do 1969 r., kiedy to utworzona została Kongregacja ds. Kultu Bożego (nieoczekiwanie zniesiona w 1975 r. przez samego papieża Pawła VI)¹⁵.

---

duje się poza obranym tutaj obszarem refleksji.

14 Zob. A. Krzystek, *Generalna reforma liturgiczna papieża Piusa XII. Zamierzenia i realizacja*, Szczecin 2000. (wraz z bibliografią).

15 O zamieszaniu i konsternacjach, jakie towarzyszyły przygotowaniu i wprowadzaniu w życie Konstytucji o Liturgii, pisze m.in. wspomniany już Michael Davies, *Liturgiczne bomby zegarowe*.

2. Wypowiedzi, komentarze, interwencje

Mistrz Papieskich Ceremonii zaznaczył swą obecność zwłaszcza w debatach rozpoczętych na ostatnim soborze i kontynuowanych bezpośrednio po jego zakończeniu w związku z wprowadzeniem w życie postanowień soborowej konstytucji o liturgii. By móc umiejscowić działania Dantego w ich całościowym kontekście, konieczne jest odwołanie się do dwóch faktów. Pierwszy z nich to żywe zaangażowanie rzymskiego kapłana w posługę duszpasterską, co pozwoliło mu dostrzec potrzebę pewnych adaptacji liturgicznych¹⁶. Po drugie, nie sposób nie odwołać się do podbudowanych słusznymi intencjami zamiarów i rozmachu, jakie zostały nadane przedsięwzięciom ruchu liturgicznego – jego czołowi przedstawiciele dążyli do zaprowadzenia w jak najszybszym czasie głębokich liturgicznych przemian na łonie życia Kościoła¹⁷. Najczęściej przywoływanym przykładem sprzed Soboru Watykańskiego II jest reforma Wielkiego Tygodnia przeprowadzona w czasie pontyfikatu Papieża Piusa XII, w którą Dante również był zaangażowany¹⁸.

16 O posłudze duszpasterskiej Dantego piszę w: B.K. Krzych, *Życie i dzieło Enrico kardynała Dantego*, s. 104–106.

17 Por. literatura z przypisów nr 2 i 7 oraz przede wszystkim artykuły, opracowania, analizy i komentarze publikowane w *La Maison Dieu*, sztandarowym piśmie francuskojęzycznych przedstawicieli ruchu liturgicznego. Wszystkie numery z lat 1945–2002 są dostępne w całości nieodpłatnie w internetowej bazie *Gallica*, będącej projektem *Bibliothèque nationale de France*: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34348843p/date.r=la+maison-dieu.langFR>, dostęp online: 25.7.2016. Literatura zachodnia posiada wiele całościowych publikacji nt. ruchu liturgicznego. Przykład opracowania krytycznego: D. Bonnetterre, *Le Mouvement liturgique de Dom Guéranger à Annibal Bugnini ou le Cheval de Troie dans la Cité de Dieu*, Escuroles 1980. Niestety, w literaturze polskiej brak integralnego opracowania poświęconego zjawisku ruchu liturgicznego.

18 Jednym z klasycznych przykładów pośpiechu i niedokładności w ubiegłowiecznych reformach liturgicznych jest reforma Wielkiego Tygodnia przeprowadzona w czasie pontyfikatu papieża Piusa XII. Spotkała się ona wówczas z ostrymi negatywnymi reakcjami, krytykowana jest również obecnie. Sami jej twórcy przyznawali, że narzucone tempo prac było o wiele za szybkie i wiele rzeczy zostało przeprowadzonych w ogromnym pośpiechu i bez szacunku do dawnych form modlitwy, co łączono z tłumaczeniem, że wszystko „poprawi się przy następnej reformie, gdy czasy się uspokoją” – zob. S. Carusi, *La riforma della settimana santa negli anni 1951-1956. Tra liturgia e teologia attraverso le dichiarazioni di alcuni dei suoi principali redattori (Annibale Bugnini, Carlo Braga, Ferdinando Antonelli)*, „Disputationes Theologicae”, 28.3.2010, <http://disputationes-theologicae.blogspot.com/2010/03/la-riforma-della-settimana-santa-negli.html>, dostęp online: 25.7.2016. Nie bez znaczenia jest również – przytaczany już – fakt, iż papież Jan XXIII sprawował liturgię Wielkiego Tygodnia według ksiąg liturgicznych sprzed reform Piusa XII. W tym względzie kardynał Domenico Bartolucci przytacza pouczającą historię: „Rezygnacja z trwałości tradycji na rzecz pograżenia i realizacji się w czasie powoduje, że jest się skazanym na ciągły bieg za modami. W tym kontekście przychodzi mi na myśl reforma Wielkiego Tygodnia z lat 50-tych XX w., dokonywana z pośpiechem za panowania Piusa XII, który był już wyczerpany i zmęczony. Otóż zaledwie kilka lat po jej wprowadzeniu, za pontyfikatu Jana XXIII (cokolwiek by o nim nie powiedzieć, to w kwestii liturgii był on prze-

Wśród wielu tematów liturgicznych poruszanych w auli soborowej i na spotkaniach odpowiednich komisji ds. liturgii, w których uczestniczył również Enrico Dante, odwołuję się do kwestii najistotniejszych z punktu widzenia samej reformy i/lub dyskusji, w których brał on najaktywniejszy udział (pomijam więc takie tematy jak Najświętszy Sakrament Eucharystii, lekcjonarz mszalny, relikwiarze czy poszczególne święta z kalendarza liturgicznego, Msze okolicznościowe lub sprawowane w uprzywilejowanych miejscach, np. sanktuariach i bazylikach).

a) Łacina jako język liturgiczny

W swych wypowiedziach Dante najczęściej odwoływał się do daleko idących wizji przemian obrzędów liturgicznych. Tak było w przypadku dyskusji na temat czterech pierwszych rozdziałów konstytucji o liturgii, gdzie kwestia łaciny stanowiła ognisko debaty o kształcie obrzędu kultu Bożego (podczas pierwszej sesji Soboru w 1962 r.). Progresywny schemat spotkał się ze sprzeciwem Vaganozziego (delegat apostolski Stanów Zjednoczonych) i Dantego, który – wedle słów z zapisków de Lubaca – „zdemolował” schemat w swym przemówieniu złożonym z dwunastu punktów¹⁹. Rok później, w czasie 23 spotkania soborowej

---

konanym i nieporuszonym tradycjonalistą), zatelefonował do mnie Mons. Dante, ceremoniarz papieski, który mi powiedział, że należy przygotować *Vexilla Regis* na nadchodzące obrzędy Wielkiego Piątku. Zakłopotany odpowiedziałem: «ale przecież znieśliście ten śpiew». Odpowiedź brzmiała: «Papież sobie tego życzy». W kilka godzin zorganizowałem próby śpiewu i ponownie, z wielką radością, odśpiewaliśmy ponownie to, co Kościół śpiewał przez wieki w owym dniu. Opowiadam o tym, by uzmysłowić, że gdy się rozdziera liturgiczną tkaninę, to pozostają potem widoczne i ciężkie do zacerowania dziury! Winniśmy kontemplować z szacunkiem naszą wielowiekową liturgię i pamiętać, że wraz z manią «ulepszania» ponosi się wyłącznie straty” (P. Cipriani, S. Carusi, *Mons. Bartolucci interviene sulla riforma liturgica e sulla „riforma della riforma”*, „Disputationes Theologicae”, 12.8.2009, <http://disputationes-theologicae.blogspot.com/2009/08/mons-bartolucci-interviene-sulla.html>, dostęp online: 25.7.2016. Krytyczną analizę reform Wielkiego Tygodnia opracował również L. Gromier, *La Semaine Sainte restaurée*, „Opus Dei” 2 (1962) s. 76–90.

- 19 Mons. Cattaneo w swym sztandarowym dziele o historii liturgii przywołuje wypowiedź Dantego z 22 października 1962 r.: „Lingua adhibenda in ritu romano in integra Missa et Officio divino sit lingua latina. Vernaculae linguae unice adhibendae sunt in catechesi et sermone ad populum” (cyt. za: E. Cattaneo, *Culto cristiano in occidente. Note storiche*, Roma 1984, s. 567) [„Językiem przyjętym w rzyście rzymskim dla całości obrzędów Mszy św. oraz Oficjum winien być język łaciński” – tłum. własne]. W przypisie 113 znajduje się interesujący komentarz do omawianej przez autora sytuacji: „L’influenza della «Veterum Sapientia» sulla commissione preparatoria fu nulla. Poté agire sulla commissione centrale; i fautori del latino prevalsero soprattutto togliendo ai chierici la possibilità dell’ufficiatura nella lingua parlata. Ad ogni modo quando il testo modificato dalla commissione conciliare fu portato in aula conciliare, la discussione fu ripresa con l’intervento di circa 80 Padri, la gran parte favorevoli al volgare, altri nettamente contrari soprattutto per la Messa e l’Ufficiatura” (s. 566).

komisji liturgicznej (25 kwietnia 1963 r.) ubolewał nad wrogością wobec łaciny i proponował, aby użycie łaciny oraz języków narodowych we Mszy Świętej zostało precyzyjnie określone. W późniejszym czasie zgadzał się (wraz z kardynałem Bea) z wystąpieniem Albaredy, który kładł duży nacisk na walor moralny jednego języka w oficjalnym kulcie Kościoła. Zauważał on także, że precedens porzucenia łaciny w uroczystych rytach mógłby przynieść wielkie szkody dla wiernych oraz zachowania jedności kultu. Optował za dopuszczeniem języków narodowych w odnowieniach przyrzeczeń chrztu świętego, jednak stanowczo sprzeciwiał się ich wprowadzeniu w czytaniach. Dante zgadzał się jednak, co do tego, że jeśliby języki narodowe miały być wprowadzone do lektury Męki Pańskiej w Wielkim Tygodniu, to konsekwentnie należałoby to uczynić także w stosunku do pozostałych czytań.

b) Komunia Święta pod dwiema postaciami

Kwestia Komunii Świętej pod dwiema postaciami (oraz koncelebracji, patrz pkt c) została podniesiona również w czasie obrad pierwszej sesji Soboru Watykańskiego II (1962) i była gorąco dyskutowana długo po zamknięciu obrad soborowych. W czasie debaty o liturgii Enrico Dante, występując z krótkim przemówieniem dotyczącym sposobu przyjmowania Komunii Świętej, miał spowodować niemałe zamieszanie wśród zgromadzenia – przypominał, że Komunia Święta pod dwiema postaciami winna być absolutnie odrzucona: po pierwsze, ze względu na Tradycję oraz z powodów, jakie od wielu wieków doprowadziły do zrezygnowania z tego zwyczaju, choćby ze względu na wrodzone niebezpieczeństwo, jakie pojawia się w tej formie udzielania tego sakramentu; po drugie, ze względów higienicznych. Dante optował za usunięciem całego artykułu o Komunii Świętej pod dwiema postaciami, gdyż uważał, że rozwiązanie mówiące o picu Krwi Pańskiej z jednego naczynia jest sprzeczne z rozsądkiem; inne rozwiązania także go nie satysfakcjonowały²⁰.

c) Koncelebracja

Dante twierdzi, iż koncelebracja jest niedopuszczalna, zwłaszcza we Mszach Świętych prywatnych (*Missa privata*); natomiast w Mszach koncelebrowanych z biskupem, które mogłyby mieć miejsce w pewnych szczegól-

20 O tym, że obawy Dante go były uzasadnione, świadczą późniejsze publikacje: M. Davies, *O Komunii na rękę i podobnych nadużyciach*, Warszawa 1999; J. R. Laise, *Komunia św. na rękę? Dokumenty i historia*, Kraków 2007; A. Schneider, *Dominus est. Refleksje Biskupa z Azji Środkowej o Komunii świętej*, Warszawa 2008; tenże, *Corpus Christi. Komunia święta i odnowa Kościoła*, Warszawa 2015.

nych i uzasadnionych wypadkach, jeśli by je dopuszczono, to decyzja o liczbie koncelebrujących z biskupem winna być zarezerwowana tylko dla samej Stolicy Apostolskiej. Według Bugniniego problem koncelebracji został rozwiązany na posiedzeniach *Consilium*, które miały miejsce 3 lipca i 1 października 1964 r., kiedy to prezydent Rady został upoważniony do udzielania indultów na czas eksperymentu, aż do definitywnego ustanowienia rytu koncelebracji. Wobec tego Enrico Dante reagował stanowczo, mówiąc o „nieporządku, zamieszaniu i nadużyciach” oraz zwracając uwagę na to, że za wiele różnych obrzędów koncelebracji jest praktykowanych. Jego działania pozostawały jednak bez szerszego odzewu. Ostatecznie *Consilium* – nie biorąc pod uwagę m.in. krytyki Mistrza Papieskich Ceremonii – przygotowało schemat obrzędu koncelebracji do trzeciej sesji Soboru zgodny z pierwotnymi zamierzeniami Rady.

Dla Dantego punktem wyjścia do stworzenia jakiegokolwiek projektu koncelebracji winny być następujące zasady: wyłączenie z koncelebracji wszystkich, poza biskupami oraz kapłanami w ceremonii święceń; Komunia Święta bezpośrednio z kielicha; binacja przy wyszczególnionych okazjach (Wielki Czwartek, Wielkanoc, Boże Narodzenie, Wszystkich Świętych, synod diecezjalny); obligacja dla wszystkich koncelebransów noszenia wszystkich przewidzianych szat liturgicznych. „Papież pragnie, aby już od tej chwili położyć kres powstałemu zamieszaniu i nieporządkowi! Chce on, aby ryt koncelebracji oprzeć na tym, jaki znajduje się w Pontyfikale” – argumentował Dante, jednak Bugnini twierdził, że jego uwagi nie były oparte na żadnych argumentach, a jedynie na subiektywnych emocjach (w świetle argumentacji Bugniniego jego uwaga wydaje się równie nieuzasadniona merytorycznie)²¹. Na jednym z wcześniejszych spotkań Prefekt Kolegium Ceremoniarzy Papieskich zauważał, że nie ma sensu tworzyć „ceremoniału koncelebracji” odkąd wytworzyła się własna forma uczestnictwa (asystencji) biskupów w Mszy solennej; z drugiej strony nie dostrzegął on zasadności zmuszania duchowieństwa znajdującego się w chórze do recytowania wszystkich modlitw, jeżeli pozostają w stallach²².

21 Bugnini stwierdza, że Dante zapomniał, iż w Pontyfikale Rzymskim (chodziło wtedy o edycję Jana XXIII z 1962 r.) nie ma żadnego opisu rytu koncelebracji. Jest to oczywiście nieprawda, gdyż przy porządku święceń kapłańskich oraz święceń biskupich autorzy Pontyfału podają szczegółowe wskazania, co do koncelebracji wyświęcanych z biskupem. Dyskusję wraz z cytatem przytaczam za: A. Bugnini, dz. cyt., s. 127–128.

22 Jak dziś wiemy i możemy to zauważyć w zreformowanej liturgii asystencja w chórze oraz asystencja biskupa do Mszy Świętej czy innych ceremonii praktycznie zanikły. Nie należy jednak zapominać o prawie każdego kapłana do sprawowania indywidualnie Mszy Świętej, które to prawo jest zapomniane i/lub nagminnie łamane (ze względów „praktycznych”, głównie intencji mszalnych), cf. *Kodeks Prawa Kanonicznego*, kan. 902: „Jeśli czego innego nie

d) Sakrament Bierzmowania

Dante był przeciwko administracji tego sakramentu w czasie Mszy Świętej – *infra Missam* – głównie z powodów historycznych. Jednakże argument pastoralny oraz tendencja umieszczenia wszystkich sakramentów oraz sakramentaliów *infra Missam* przeważył, mimo raportów o przeciwnym ukierunkowaniu zakorzenionych w badaniach historycznych, składanych podkomisji liturgicznej przez Dantego.

e) Konsekracja kościołów

Według Mistrza Papieskich Ceremonii nie należało rozpoczynać konsekracji po południu, mimo już udzielonego pozwolenia dla ordynariuszy przez Święte Oficjum w 1957 r. (odnośnie art. 2 soborowego schematu). Mimo sprzeciwu Dantego, w którym wyrażał on opinię, iż należy usunąć jakiegokolwiek odniesienie do biskupa pozwalającego ze względów pastoralnych na konsekrację kościoła w porze wieczornej, komisja przyjęła tekst zgodny z dekretem Świętego Oficjum: „quando bonum notabilis partis fidelium id postulet” [„Gdy wymaga tego dobro znacznej części wiernych” – tłum własne]. Dante uważał ponadto, że termin „Possessio” (art. 9 schematu) wydaje się niezbyt adekwatny, gdyż kościół został już objęty w posiadanie w momencie, gdy biskup wmurowywał i poświęcał kamień węgielny, stąd też należałoby wprowadzić stosowne rozróżnienie w używanych określeniach. Włoski purpurat zauważał też, że w Litanii do Wszystkich Świętych, św. Agata następuje po św. Cecylii, podczas gdy w dawnym tekście poprzedzała ona św. Agnieszkę (art. 14 schematu). Odnośnie art. 19 schematu Dante uważał, że należy zmienić porządek ceremonii pokropienia ołtarza, gdyż winna ona mieć miejsce przed nakreśleniem znaków krzyża na mensie ołtarzowej, a nie po tym. Jeśli natomiast idzie o art. 53 schematu, wraz z większością członków komisji optował za usunięciem modlitw u stopni ołtarza, gdyż cały obrzęd konsekracji kościoła posiadał w zasadzie wyłącznie pokutny charakter. Opuszczenie tych modlitw miało być logiczne i usprawiedliwione w tym przypadku, ze względu na uczucia oczyszczenia oraz pokuty, jakie towarzyszą ceremoniom konsekracji ołtarza, a jakie wyrażane są także w *Confiteor*. Opierano się na precedensowej reformie obrzędów Wigilii Paschalnej za pontyfikatu papieża Piusa XII. Dante uważał także, iż uzasadnione byłoby odprawianie *Missa*

---

domaga się lub nie zaleca pożytek wiernych, kapłani mogą koncelebrować Eucharystię, z zachowaniem jednak swobody każdego do indywidualnego sprawowania Eucharystii, ale nie w czasie, w którym w tym samym kościele lub kaplicy jest koncelebra”.

Dedicationis w dniu konsekracji kościoła, z zaznaczeniem, że miałyby to być wyjątek – co zostało przyjęte przez pozostałych uczestników obrad.

f) Modlitwa brewiarzowa

Wobec propozycji przesunięcia recytacji *Matutinum* z Wielkiej Środy Wieczorem na Wielki Czwartek rano – jak to miało miejsce od ostatniej reformy w Wielką Sobotę – Dante zauważał, że recytacja *Matutinum*, Laudesów oraz godzin mniejszych wraz z Mszą Krzyżma świętego stanowiłaby wielki ciężar. Odnosząc się do istniejących już antyfon, Dante twierdził ponadto, że należało je wszystkie zachować, by nie utracić większości sporządzonych melodii gregoriańskich. Natomiast wobec propozycji wprowadzenia dwutygodniowego psalterza, uważał, że lepiej będzie poczekać z taką propozycją na zakończenie Soboru; chciał on także, aby druga Msza Święta w dzień Bożego Narodzenia stała się konwentualnym zobowiązaniem – propozycja ta jednak została odrzucona, by ułatwić recytację godzin brewiarzowych;

g) Chorał gregoriański

Podobnie, jak w dyskusji nad reformą brewiarza, Dante chciał, aby zachowano istniejące antyfony, by nie utracić istniejących melodii gregoriańskich;

h) Kalendarz liturgiczny

Dante, wraz z Beą i Albaredą, utrzymywali, że należy unikać tworzenia całkowicie nowych, „ekumenicznych” świąt, choćby ze względu na to, że katolicy wschodni oddają należny kult świętym, których święta są obecne w kalendarzach ich własnych rytów. Mistrz Ceremonii Papieskich sprzeciwiał się również usunięciu komemoracji św. Pawła w święto św. Piotra i *vice versa*. Postulowana gradacja świąt (Dante już w 1951 r. popierał propozycję Albaredy – uproszczonego potrójnego podziału świąt w roku liturgicznym): *Festa Domini*, *Festa B. M. V.*, *Festa Sanctorum*. Każda z tych trzech kategorii zawierałaby dwie klasy: *Festum maius* oraz *Festum minus*.

i) Wielki Tydzień

Oprócz pozytywnego zdania o lekturze Męki Chrystusa w językach narodowych, Dante proponował uproszczenie obrzędów Niedzieli Palmowej: śpiew Hosanna, błogosławieństwo palm jedną z istniejących modlitw, rozdanie palm, lektura Ewangelii, procesja, modlitwy końcowe. W sekcji dotyczącej Mszy Świętej w Niedzielę Palmową została przyjęta sugestia, wysuwana

również przez Dantego, aby ostatnia Ewangelia nie była czytana nie tylko przy Mszach śpiewanych, ale przy wszystkich Mszach tego dnia. Dante stawiał także pytanie, czy Męka Pańska według św. Mateusza z Niedzieli Palmowej nie powinna być przeniesiona na Wielki Poniedziałek celem odciążenia niedzielnych ceremonii – propozycja została zaakceptowana, jednak uchylona na czas późniejszy ze względów praktycznych. Mistrz Papieskich Ceremonii sprzeciwiał się pomysłowi umożliwienia powtórzenia w jednym kościele Wielkopiątkowej Liturgii ze względu na duże problemy praktyczne, jakie taka sytuacja mogłaby wywołać. Dante życzył sobie także, aby w *positio* „De instauratione liturgica Maioris Hebdomadae” zawrzeć wyraźne postanowienie o odśpiewywaniu Ciemnych Jutrznii rankiem oraz o fakultatywności przyjmowania Komunii Świętej na Mszy Krzyżma Świętego. Ponadto odnośnie Wigilii Paschalnej Dante wraz z Albaredą sprzeciwiali się pomysłowi, aby kapłani przyjmowali Komunię Świętą w czasie Wigilii, mając do sprawowania Mszę Świętą o poranku.

j) Kwestia uproszczenia rubryk

Dante, stawiając pytanie o kwestię zasadności uproszczenia rubryk, zauważał, że istnieją już dwie serie rubryk ogólnych dla brewiarza i mszału – św. Piusa V, *Additiones et Variationes* oraz św. Piusa X. Pytał, czy jest konieczne, aby tworzyć trzecią serię. Proponował ewentualną fuzję dwóch lub trzech serii, by utworzyć jedną definitywną. Rozważania Dantego zostały przyjęte z wielkim zainteresowaniem przez wszystkich członków komisji, która jednak zdecydowała, że należy zrehabilitować uproszczone rubryki, pozostawiając na chwilę obecną *status quo*. Odpowiedź Dantego: komisja winna najpierw zrehabilitować ogólny plan dotyczący tak ważnego przedsięwzięcia z uwzględnieniem późniejszych dyrektyw do opublikowania, by uniknąć daremności obecnej pracy; po drugie, zauważał hierarcha, święta czwartej klasy wydają się zbyt cenne, więc należałoby je dołączyć do świąt klasy trzeciej, a nie po prostu usuwać; twierdził, że usunięcie takich świąt, jak np. Świętego Piotra w okowach, spowodowałoby radykalną zmianę kalendarza.

III. Uwagi końcowe

Z przytoczonych tu wybiórczo wypowiedzi, dyskusji oraz opinii Enrico Dantego na temat poszczególnych tematów liturgicznych podejmowanych w czasach prac Soboru Watykańskiego II wyczytać można stanowczy rys swoistego liturgicznego konserwatyzmu, który ostatecznie przegrał z zapalem i nadziejami związanymi z wprowadzeniem stanowczych, regularnych

i zakrojonych na szeroką skalę reform – nie tylko liturgicznych, ale całego Kościoła²³. Niezwykle symboliczną wymowę ma jedno z wydarzeń, które miało miejsce w październiku 1963 r. Wtedy Dante, wraz z innymi Ojcami Soborowymi, w większości należącymi do *Coetus Internationalis Patrum*, dwukrotnie złożył rekurs do Trybunału Stolicy Apostolskiej dotyczący kryteriów determinujących głosowanie na Soborze. Podstawą do podjęcia takiej decyzji było ewidentne złamanie zasad soborowego *Ordo* w głosowaniu nad rozdziałem drugim Konstytucji o Liturgii (rozdział poświęcony Najświętszemu Sakramentowi Eucharystii). Rekurs pozostał w zasadzie bez odpowiedzi, a tzw. grupa reńska, wiodąc prym w obradach, zdołała ostatecznie przejąć kontrolę nad wydarzeniami, nadając im niepomysłny w skutkach bieg²⁴.

Niniejsza analiza nie rości sobie prawa do egzystywności i wyczerpania tematu, jego kontynuacja wymagałaby m.in. przeprowadzenia analiz porównawczych poglądów i propozycji Dantego oraz ksiąg liturgicznych wydanych po Soborze Watykańskim II. Jak wskazuje na to tytuł – tekst ten jest przyczynkiem do podjęcia pogłębionych studiów nad przebiegiem całości wydarzeń, które złożyły się na skomplikowany proces reformy liturgicznej ubiegłego wieku. Jak się ponadto okazuje, pomocne, również w dzisiejszych debatach, mogą być argumenty formułowane w czasie dyskusji toczonych w ramach Soboru Watykańskiego II oraz wydarzeń, które miały miejsce przed i po tym wydarzeniu (zgromadzone w oficjalnych aktach lub prywatnych dziennikach czy zbiorach). Mogą one też stanowić nieocenioną pomoc w lepszym zrozumieniu samych reform, ich założeń oraz celów, które stawiali sobie reformatorzy.

ENRICO CARDINAL DANTE'S PARTICIPATION IN THE LITURGICAL REFORMS OF THE TWENTIETH CENTURY. CONTRIBUTION TO THE ISSUE

Summary

The official and unofficial files of the Second Vatican Council still contain elements that are yet to be investigated and analysed in detail. These comprise

---

23 W powszechnym obiegu utarło się mówienie o Soborze Watykańskim II jako „Nowej Pięćdziesiąticy Kościoła”.

24 O wydarzeniu tym wspominają m.in. R. Wilthen, dz. cyt., s. 79–82 oraz R. de Mattei, dz. cyt., s. 215–274.

records of statements made by Church leaders participating in the Council. One of them is Enrico Cardinal Dante, a long-standing Master of Papal Ceremonies, liturgist, theoretician and practitioner. This article is an attempt to describe his participation in conciliar discussions on the liturgical reform. Investigation – based on collections of the archives of the Office of Papal Liturgical Celebrations and well-known and documented publications reporting conciliar events in detail – following the biography of the Italian Church leader, they detail his statements about issues such as Holy Communion under both kinds, concelebration, reform of the Holy Week and others. His statements and discussions demonstrate a moderate, conservative approach to the liturgical reform.

Słowa kluczowe: Enrico Dante, Mistrz Papieskich Ceremonii, reforma liturgiczna, Sobór Watykański II

Key words: Enrico Dante, Master of Papal Ceremonies, liturgical reform, Second Vatican Council

BIBLIOGRAFIA

- Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II*, <http://www.newliturgicalmovement.org/2015/05/the-acta-synodalia-of-vatican-ii-1st.html>, <http://www.newliturgicalmovement.org/2016/01/the-acta-synodalia-of-vatican-ii-second.html>
- Bonnetterre D., *Le Mouvement liturgique de Dom Guéranger à Annibal Bugnini ou le Cheval de Troie dans la Cité de Dieu*, Escuroles 1980.
- Bugnini A., *The Reform of the Liturgy 1948–1975*, Collegeville, Minnesota 1990.
- Carusi S., *La riforma della settimana santa negli anni 1951–1956. Tra liturgia e teologia attraverso le dichiarazioni di alcuni dei suoi principali redattori (Annibale Bugnini, Carlo Braga, Ferdinando Antonelli)*, „Disputationes Theologicae”, 28.3.2010, <http://disputationes-theologicae.blogspot.com/2010/03/la-riforma-della-settimana-santa-negli.html>
- Cattaneo E., *Culto cristiano in occidente. Note storiche*, Roma 1984.
- Cipriani P., Carusi S., *Mons. Bartolucci interviene sulla riforma liturgica e sulla „riforma della riforma”*, „Disputationes Theologicae”, 12.8.2009, <http://disputationes-theologicae.blogspot.com/2009/08/mons-bartolucci-interviene-sulla.html>

- Congar Y., *Mon Journal du Concile*, Cerf, 2002.
- Davies M., *O Komunii na rękę i podobnych nadużyciach*, Warszawa 1999.
- Davies M., *Liturgiczne bomby zegarowe. Zniszczenie katolickiej wiary przez zmiany w katolickim kulcie*, Warszawa 2004.
- Davies M., *Nowa Msza Papieża Pawła*, Warszawa 2014.
- Davies M., *Sobór Papieża Jana. Rewolucja liturgiczna*, Komorów 2011.
- Gamber K., *La réforme liturgique en question*, Le Barroux 1992.
- Gamber K., *Ritus romanus a a ritus modernus. Czy można mówić o reformie liturgicznej przed Pawłem VI?*, tłum. i komentarze: B.K. Krzych [tekst w druku].
- Gherardini B., *Concilio Ecumenico Vaticano II. Un dis corso da fare*, Frigento 2009.
- Giampietro N., *The Development of the Liturgical Reform As Seen by Cardinal Ferdinando Antonelli from 1948 to 1970*, Fort Collins, Colorado 2009.
- Gromier L., *La simplification des rubriques du Missel et du Bréviaire. Réflexions sur le Décret Général de la S. Congrégation des Rites du 23 mars 1955*, „Revue de Droit Canonique” 5 (1955), s. 175–183.
- Gromier L., *La Semaine Sainte restaurée*, „Opus Dei” 2 (1962), s. 76–90.
- Kodeks Prawa Kanonicznego [1984].
- Krzych B.K., *Custodite Caeremonias Domini! Enrico Dante – Mistrz Ceremonii*, 2014 [e-book].
- Krzych B.K., *Życie i dzieło Enrico kardynała Dantego. Przyczynek biograficzno-historyczno-liturgiczny*, w: *Oto Człowiek*, red. K. M. Wiczorek, Siemianowice Śląskie 2015, s. 101–120.
- Krzystek A., *Generalna reforma liturgiczna papieża Piusa XII. Zamierzenia i realizacja*, Szczecin 2000.
- La Maison Dieu*, 1945–2002, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34348843p/date.r=la+maison-dieu.langFR>
- Laise J. R., *Komunia św. na rękę? Dokumenty i historia*, Kraków 2007.
- Marini P., *A Challenging Reform. Realizing the Vision of the Liturgical Renewal*, Collegeville, Minnesota 2007.
- Mattei R. de, *Sobór Watykański II. Historia dotąd nieopowiedziana*, Ząbki 2012.
- Maczak B., *Cipriano Vagaggini OSB i Reforma Liturgiczna. Studium na podstawie zbiorów archiwum w Camaldoli*, Kraków 2013.
- O'Malley W., *Co się wydarzyło podczas Soboru Watykańskiego Drugiego*, Kraków 2011.
- Pesch O. H., *Il Concilio Vaticano Secondo. Prestoria, svolgimento, risultati, storia post-conciliare*, Brescia 2005.
- Rogito morte* [Enrico S. R. E. Cardinalis Dante], ACP, sc 072.

- Romano A., *Iota Unum. Analiza zmian w Kościele Katolickim w XX wieku*, Komorów 2009.
- Schneider A., *Corpus Christi. Komunia święta i odnowa Kościoła*, Warszawa 2015.
- Schneider A., *Dominus est. Refleksje Biskupa z Azji Środkowej o Komunii świętej*, Warszawa 2008.
- Wiltgen R., *Ren wpada do Tybru. Historia Soboru Watykańskiego II*, Kraków 2010.